

Het Woord van God als “schrijversconstructie”

Een ontvullende maar ook versimpelende kijk op de ontstaansgeschiedenis van het Oude Testament

In zijn nu ook in het Nederlands verschenen boek “Wie schreef de Bijbel?” betoogt Karel van der Toorn dat, meer dan profeten of koningen, professionele schrijvers verantwoordelijk waren voor de inhoud en de status van onze heilige boeken. Het idee van schriftelijk vastgelegde goddelijke openbaring zou door schrijvers zijn bedacht, uit eigen belang. Dat is schrikken, maar klopt het wel?

Zending

Als kleine jongen wilde hij ooit zending worden, zo vertelt Karel van der Toorn in een interview in *Memory Magazine* van jan.-feb. 2008,

(<http://www.wouterboonstra.nl/Januari.2008.pdf>)

maar uiteindelijk maakte hij carrière binnen de wetenschap. Al op jonge leeftijd werd hij hoogleraar antieke religies om na een succesvolle periode als decaan van de faculteit Geesteswetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam in 2006 voorzitter van het College van Bestuur van diezelfde universiteit te worden. Onderweg heeft hij zijn geloof verloren. In zijn boek, dat hij het “slotstuk van mijn wetenschapsbeoefening” noemt, schrijft hij daar niet over. Hier is hij aan het werk als historicus, niet als theoloog en zeker niet als (on)gelovige. Toch is aan alles te merken dat hij het wereldje van de Bijbelexegeten en ook van de gelovigen goed kent. Hij zet zich er namelijk meer of minder subtiel tegen af. Dat doet hij vanuit het perspectief van de deskundige van met name de oude Mesopotamische cultuur.

Van der Toorn heeft al eerder een aantal gezaghebbende studies gepubliceerd waarin hij het (geloofs)leven zoals beschreven in de Bijbel belicht vanuit de veel beter gedocumenteerde Assyrische en Babylonische wereld. Een mooi voorbeeld daarvan is zijn boek *Van haar wieg tot haar graf: Godsdiens in het leven van de Babylonische en Israëlitische vrouw* (1987). Dat is nog steeds het bestuderen waard voor wie iets wil proeven van het alledaagse leven toen en daar. Het was ook een heel goed idee om, zoals hij het zelf formuleert, de “aandacht te richten op de schrijvers en geleerden van het oude Nabije Oosten in een poging om de sociale context te begrijpen van de religieuze geschriften die ze hadden vervaardigd”. Het helpt de moderne lezer om zich te verplaatsen in een heel andere wereld, zonder tekstverwerker en eenvoudige kopieermogelijkheden. Het grootste verschil is dat de schrijvers van toen leefden in een cultuur waarin men in de eerste plaats mondeling communiceerde. Men las geen boeken, maar luisterde naar verhalen. Een boodschapper vertelde door wat hem ter ore was gekomen. Als er al werd geschreven, dan stond dat in dienst van het gesproken woord. Schrijvers deden hun werk doorgaans ook anoniem. Van der Toorn laat dat allemaal mooi zien, met pakkende voorbeelden uit Egypte en Mesopotamië. Hij reconstrueert op basis daarvan een beeld van de situatie in het oude Israël. Hij maakt daarbij duidelijk dat langzamerhand de rol van het geschrevene en daarmee ook de rol van de schrijvers steeds belangrijker werd. Ten opzichte van de bestudering van de Bijbel en zijn ontstaan is het een groot voordeel we bij het onderzoek naar Mesopotamische schrijvers en hun teksten kunnen beschikken over veel van het oorspronkelijke materiaal. De oudste Bijbelhandschriften stammen uit de eerste eeuw voor

het begin van de jaartelling. Dat is vaak vele eeuwen nadat ze voor het eerst werden opgeschreven of verzameld. Op basis van nauwkeurige lezing kan en moet soms worden aangenomen dat de teksten zoals die ons zijn overgeleverd zijn bewerkt, aangepast, uitgebreid of samengesteld uit oudere teksten. Harde bewijzen daarvoor ontbreken echter. Daarentegen zijn bijvoorbeeld van het beroemde Gilgamesh-epos een aantal verschillende versies ontdekt, omdat ze bewaard bleven op duurzame kleitabletten. Die laten zien dat dit oude verhaal in de loop der eeuwen is uitgebreid en dat sommige gedeelten zijn vervangen.

Losse uitspraken

Op basis van dit en ander vergelijkingsmateriaal maakt Van der Toorn zich een voorstelling hoe de Bijbelboeken zijn ontstaan. Daarbij doet hij een aantal interessante suggesties. Hij presenteert ze met overtuiging en een veelheid aan argumenten, maar meer dan mogelijkheden zijn het niet. Volgens hem werd er van het boek Deuteronomium in de tempel een exemplaar bewaard dat functioneerde als een “moederafschrift”. Dat diende als voorbeeld voor afschriften die elders gebruikt konden worden. Na ongeveer veertig jaar was dat “moederafschrift” versleten, door ouderdom en door het vele gebruik. Dan moest er een nieuw exemplaar gemaakt worden. Bij die gelegenheid kon de tekst worden geactualiseerd. Op gezag van de hogepriesters konden dan noodzakelijke toelichtingen of nieuwe inzichten worden toegevoegd. Van der Toorn ziet aanwijzingen voor vier opeenvolgende edities. De profetenboeken zouden hun oorsprong hebben in verzamelingen met losse profetische uitspraken die in de tempel bewaard werden. Aanvankelijk ging om de vastlegging van mondeling gegeven orakels, later zouden profeten hun boodschap vooral schriftelijk hebben doorgegeven door toevoegingen aan het bestaande materiaal. Dat hangt samen met een door Van der Toorn veronderstelde omslag in hoe men tegen openbaring aankeek. Vroeger ging het om het directe contact tussen God en mensen die op een of andere wijze iets van Hem doorkregen en dat doorvertelden. Vanaf de zevende eeuw voor onze jaartelling kwam steeds meer de nadruk te liggen op het geschreven woord. Alleen het vastgelegde woord, afkomstig van een schrijver met autoriteit, had nog gezag. Dat maakte de schrijvers als beheerders, en in veel gevallen ook uitvinders, van die schriftelijke tradities tot belangrijke mensen. Hier ligt de oorsprong van het idee van de Bijbel als heilig boek. Van der Toorn neemt nadrukkelijk afstand van de traditionele Protestantse opvatting dat de Bijbel zichzelf bewijst als goddelijke openbaring. Hij stelt ontnuchterend vast dat het een constructie van de schrijvende elite was die daarmee zichzelf aanstelde als beheerder van het religieuze erfgoed en paal en perk stelde aan openbaring als een levende bron.

Ezra of Mozes

Dit alles wordt nog versterkt in het beeld dat Van der Toorn schetst van de manier waarop uiteindelijk de lijst van canonieke boeken werd vastgesteld. Dat had meer met politiek dan met godsdienst te maken. Om te beginnen is het volgens hem te danken aan de Perzen dat de boeken van Mozes als gezaghebbend geschrift gingen gelden. Zij gaven Ezra de opdracht om net als bij de andere onderhorige volken de eigen wetgeving helder vast te leggen. Dat leidde tot de samenstelling en redactie van de Pentateuch.

De verzameling en vastlegging van de overige oudtestamentische geschriften past volgens Van der Toorn heel goed in de daaropvolgende Hellenistische periode. Net als in de omliggende volkeren ontstond de behoefte de eigen geschiedenis vast te leggen. Dat leidde tot de verzameling van historische boeken. Zo verzamelde men ook de poëzie en de wijsheidsgeschriften. Kenmerkend acht hij de totstandkoming van de verzameling van de twaalf kleine profeten. Men zou bewust voor dat twaalfstal gekozen hebben en daartoe zelfs een twaalfde profeet, namelijk Maleachi, bedacht hebben om tot een afgerond geheel te komen. Daarmee zouden de schrijvers hebben willen aangeven dat de periode van de profetie ten einde was gekomen. Voortaan zou men het met geschreven woord alleen

moeten doen.

Tunnelvisie

In de laatste zin van zijn boek schrijft Van der Toorn dat we de Bijbel met andere ogen gaan lezen als we de rol van de schrijvers bij de totstandkoming van de Bijbel gaan erkennen. Daar heeft hij gelijk in. Of we het moeten zien zoals hij ons voorstelt, is nog maar de vraag. Hij schetst een intrigerend beeld van de gang van zaken. Als een soort detective ontrafelt hij het bewijsmateriaal en ontmaskert hij de schrijvers. Maar er zitten wel flinke gaten in zijn bewijsvoering en hij is zo gefocust op de rol van de schrijvers dat hij soms een tunnelvisie lijkt te hebben. De gegevens uit de Bijbel zijn moeilijker te duiden dan het materiaal uit Mesopotamië. Op zijn minst zal Van der Toorn moeten toegeven dat ze in veel gevallen ook anders uitgelegd kunnen worden. Zijn reconstructie is mogelijk, niet meer dan dat.

In zijn verantwoording merkt Van der Toorn op dat hij in feite een inleiding op de Bijbel heeft geschreven. Daarbij moet dan nog wel heel veel worden uitgewerkt. In sommige gevallen geeft hij een veelbelovende aanzet, bijvoorbeeld als het gaat over de rol van de schrijvers in de Hellenistische tijd: het is interessant om de in die tijd samengestelde historische boeken van het Oude Testament te vergelijken met de werken van beroemde geschiedschrijvers uit die tijd als Herodotus, Manetho en Berossos.

Wat moet de “eenvoudige” gelovige Bijbellezer nu met dit alles? Van der Toorn zal antwoorden dat hij zich als historicus niet met deze vraag bezig houdt. Hij zal zich er wel bewust van zijn dat zijn benadering heel relativerend is. Zijn studie is koren op de molen van atheïsten, zoals blijkt uit het feit dat een interview met Van der Toorn over zijn boek is opgenomen op de website “Positief Atheïsme”

(http://www.positief-atheïsme.nl/karel_v_d_toorn.htm).

Het idee van een bovennatuurlijke inspiratie gaat in zijn boek geheel schuil achter de aangetoonde manipulaties door schrijvers en politieke machthebbers. In zekere zin legt hij daarmee de vinger bij een gevoelige plek in de omgang met de Bijbel als heilig boek. Hij roept namelijk de vraag op in hoeverre er in de vastgelegde geschriften nog iets herkenbaar is van een levende omgang met God. Wie het boek van Van der Toorn gelezen heeft zal daar niet veel vertrouwen in hebben gekregen. Je kunt dit positief zien: het is een wonder dat het nog gebeurt, dat mensen inspiratie putten uit die oude geschreven woorden. Er blijkt een geestkracht uit die door geen letter gedood kan worden. In ieder geval maakt Van der Toorn duidelijk dat het goed is om te blijven letten op de relatie tussen het heilige, voor altijd vastgelegde boek en de levende, zich steeds vernieuwende geloofstraditie.

Karel van der Toorn, *Wie schreef de Bijbel? De ontstaansgeschiedenis van het Oude Testament*, Ten Have: Kampen 2009; 336 pp, € 29,90 (vertaling van *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible*, Harvard University Press, Cambridge 2007)